

Сторінки історії

УДК 93 (477)
© 2012

М.В. Присяжнюк,
кандидат
технічних наук

Міністерство
аграрної політики
та продовольства
України

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО В ДОБУ НЕПУ 1922–1929 РР.

Подано результати вивчення економічної політики Уряду в добу НЕПу та соціально-економічної ситуації в українському селі в контексті діяльності та реорганізації науково-організаційних осередків сільськогосподарської дослідної справи в Україні.

Вступ. Здавна Україна була аграрною країною, яка експортувала продукцію сільського господарства, забезпечуючи продуктами харчування населення сусідніх країн. Жорстоке безоплатне вилучення сільськогосподарської продукції у селян, яке здійснювалося в рамках політики «воєнного комунізму» протягом 1919–1920 рр., призвело до голодомору 1921–1922 рр. на українських землях, зокрема у південних губерніях. Однією з найголовніших засад політики того часу у сфері господарювання було придушення приватної ініціативи. Лише загрозлива перспектива подальшого руйнування економіки, що могло призвести до соціального вибуху, змусила керівництво країни відмовитися від «воєнного комунізму» і запровадити так звану нову економічну політику (НЕП) на базі часткового відновлення буржуазних суспільних відносин.

Мета дослідження — вивчити соціально-економічні умови в Україні, що існували в період діяльності Сільськогосподарського наукового комітету України, який передував створенню Науково-консультаційної ради НКЗС УСРР як науково-організаційних осередків сільськогосподарської дослідної справи в Україні.

Методика проведення дослідження. Дослідження ґрунтується на принципах історичної достовірності, об'єктивності, системності та комплексності. Використано загальнонаукові (аналіз, синтез, типологізація), міждисциплінарні (структурно-системний) та власне історичні (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний та ін.) методи, а також методи джерелознавчого та архівознавчого аналізу.

Результати дослідження. У сільському господарстві радянської України нова економічна політика розпочалася з введення продподатку,

який фіксував частку продукції, що належала державі, а решта — селянській родині. Водночас створювалися умови для приватної ініціативи у сфері сільськогосподарського виробництва через запровадження ринку сільськогосподарської продукції. Введення ринкових відносин в економіці розпочалося з налагодження обміну між містом і селом, що сприяло створенню внутрішнього національного ринку як системи відносин між виробником і споживачем. Надлишок виробленої продукції давав можливість експортувати її на зовнішні ринки, а брак певних видів товарів спричиняв увезення їх з-за кордону. Співвідношення обсягів вітчизняного та промислового продукту визначало зміст експортно-імпортних операцій, а найголовніше — роль української економіки на світовому ринку [1].

Одним із найважливіших напрямів розвитку економічної сфери українського села був кооперативний рух, який сприяв спрощенню процесу виробництва та збуту продукції. Кооперативні об'єднання в українському селі відомі ще з XIX ст., коли селяни об'єднувалися для спільного обробітку землі та реалізації своєї продукції. Було вирішено скористатися з цієї традиції для запровадження та розбудови так званої комуністичної системи суспільних відносин серед сільгоспвиробників, проте кооперативи відрізнялися від колективних господарств метою створення і принципом функціонування. Для кооперативів головною метою було спільне виробництво та збут продукції при збереженні приватної власності на засоби виробництва, а створення колгоспів передбачало усупільнення засобів виробництва з метою знищення приватної власності як економічної категорії у системі соціалістичного господарювання.

Найголовнішим, що відрізняло українського селянина — члена кооперативу доби нової економічної політики — і колгоспника був спосіб їхнього мислення. Перший мислив як підприємець, мета якого виробити продукцію, щоб її реалізувати заради отримання прибутку, а другий мав працювати заради того, щоб не померти з голоду. Відповідно продуктивність праці члена сільськогосподарського кооперативу і колгоспника принципово відрізнялася не на користь останнього. Злам світоглядної системи підприємницької активності українського селянства здійснювався через його фізичне знищення, адже українське селянство не сприймало самої ідеї абсолютного колективізму.

Однією з найефективніших форм самоорганізації українського селянства 20–30-х років ХХ ст. були селянські товариства взаємодопомоги, які у видозміненому вигляді перейшли з дорадянської доби. Селяни охоче допомагали одне одному не лише в організаційних питаннях, а й матеріально, створюючи для цього спеціальні фонди і спілки. У ці фонди селяни з власної волі відкладали, головним чином, частку надлишків сільськогосподарської продукції для матеріальної підтримки бідніших селянських господарств. Гуманне ставлення українців одне до одного було і залишається невід'ємною фундаментальною складовою національної моралі, яка значно краще збереглася у традиційному середовищі селянства, ніж серед жителів новозродених або швидкозростаючих українських міст.

Характерною рисою аграрної політики радянського Уряду в Україні було нерозуміння економічних, національних особливостей розвитку суспільства: традицій одноосібного господарювання, розгалуженого кооперативного руху. Принципи аграрної політики, властиві для Росії, автоматично переносилися в Україну. Засновані на принципі абсолютної рівності комуні привнесли розбрат у селянське середовище, а робітничі загони, направлені в села, здійснювали продрозкладку, спричинили збройний опір селянства. Перехід до нової економічної політики в українському селі за умов утвердження адміністративно-командної системи «воєнного комунізму» не мав чітко окресленої програми.

Тому Уряд, запроваджуючи НЕП, передусім замінив продрозкладку продподатком, про що було оголошено на Х з'їзді РКП(б) 15 березня 1921 р. Загалом з уведенням продподатку збори із селян зменшилися на 20%. Матеріальна зацікавленість у збільшенні виробництва стала однією з головних рушійних сил відбудови сільського господарства. Постановою з'їзду передбачалися пільги селянам, які розширювали посівні площі, підвищували продуктивність своєї

праці. Адже село на початку 20-х років ХХ ст. переживало кризу, недосів зернових у 1920 р. становив 15%.

При оподаткуванні селян влада певною мірою сприяла селянам: бідняцькі господарства, які мали менше десятини землі, звільнялися від податку, дрібні землевласники (середняцькі господарства) отримували цільові позики для купівлі реманенту та худоби, а заможні селяни сплачували завищений продподаток. За нових умов зміцнюються товарно-грошові відносини, а на зміну карткам приходять гроші — «**червонці**». Постановою РНК УСРР у квітні 1921 р. товарообмін скасовується. Відновлюється сільськогосподарська кооперація, для її керівництва створюється відповідна рада, а на місцях діють відповідні обласні та районні ради.

Товариства постачали селу машини, реманент, добрива, сортове насіння, створювали пункти переробки та збуту продукції. Типовий торговий кооператив у селі продавав товари широкого вжитку, де ціни були еквівалентні вартості пшениці, жита, головною «валютою» для селян був хліб. Зі зростанням товарного виробництва на селі рівень споживання підвищується. Сільські кооперативи надавали членам кооперативів послуги з молотьби та очистки зерна. Лише у 1924 р. їх чисельність збільшилася втричі і становила 24450. Набули поширення спеціалізовані кооперативні об'єднання, такі як «Всеукраїнська спілка скотарської і молочної кооперації», «Добробут», «Укрсілицукор», «Кооптах», «Плодоспілка», а в 1925–1926 рр. у кооперативні буряківничі товариства об'єдналося 92,6% селянських господарств. Одним із напрямів розвитку кооперації була система договорів між державними та кооперативними організаціями і селянами, згідно з якими на сільськогосподарську продукцію встановлювалися диференційовані ціни. Крім того, високоякісну сільськогосподарську продукцію почали експортувати і за кордон. У результаті селяни отримали 40–50% додаткових прибутків.

Важливим чинником у підвищенні продуктивності сільського господарства було надання селянам свободи вибору форми землекористування націоналізованою землею. Селяни використовували колективну (1,1%), обцинну (2,6%) та надільну (64,5%) форми користування. На відміну від Росії, де переважала найдавніша і найпримітивніша форма землекористування, в Україні була більш поширеною надільна форма господарювання: розмір загальних наділів коливався від 0,5 десятини (бідняцьке господарство) до 3 (середняцьке господарство) на одного члена сім'ї, хоча нерідко родини, які мали 5–6 десятин землі, вважалися куркульськими. Хуторська, чи відрубна, форма господарювання найбільшого поширення набула у Ко-

ростенському, Волинському, Київському, Бердичівському, Черкаському та Полтавському округах. Влада всіляко підтримувала перехід до багатопільних сівозмін у землеробстві [6].

Відповідно до Земельного кодексу в Україні формувалися земельні громади — господарські об'єднання селянських господарств з метою регулювання земельних відносин, доцільного використання земельних угідь, контролю за їхнім розподілом, але вони не виконували адміністративних функцій. На 1 жовтня 1927 р. в Україні вже було 10 тис. земельних громад. Згідно з постановою XV з'їзду ВКП(б) у грудні 1927 р. обмежувалася, а 1929 р. ліквідовувалася практика хуторського, чи відрубного, господарювання невисланих і нерозкуркулених хуторян. Земельні громади в процесі суцільної колективізації також ліквідували, а їх права передали сільрадам.

У перші роки НЕПу формування державного продовольчого фонду тісно перепліталось з податковою політикою, оскільки у зв'язку з інфляцією податок сплачувався натурою, і навіть одиниці його виміру так і називалися «житні одиниці». Відсутність у держави більш-менш значних запасів хліба змушувала його поповнювати. У перші роки НЕПу це здійснювалося передусім через скорочення строків сплати податку. Однак подібні дії влади призводили до негативних наслідків.

Протягом 1925–1926 рр. знижувався сільськогосподарський податок, розширювалися права селян на оренду землі та наймання робочої сили. Для зміцнення селянського землекористування відповідно до постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 27 травня 1926 р. передбачалося виділити селянам 25% Держлісфонду, частину якого дозволялося перевести в сільгоспугіддя, і навіть рілля. У період НЕПу на селі значного розвитку набуло підприємництво, поширювалися промислово-виробничі форми господарювання. Активно діяли такі виробництва, як кушнірство, пошиття одягу та взуття, у південних і центральних регіонах у кожному селі працювали олійниці, крупорушки, парові, вітряні та водяні млини. Таких підприємств на селі у другій половині 20-х років ХХ ст. налічувалося близько 200 тис.

Масовий продаж зерна восени призводив до значного падіння цін на нього. Це передусім негативно відбивалось на добробуті середнього та біднішого селянства, яке вело, в основному, монокультурне господарство, здебільшого зернове. Тому, щоб сплатити податки та інші обов'язкові платежі, вони змушені були продавати зерно саме восени. Водночас більш заможне селянство, яке вело багатогалузеве господарство, мало змогу розраховуватися з державою, продаючи іншу сільськогосподарську

продукцію, або за рахунок несільськогосподарських заробітків, притримуючи хліб до весни, коли ціни на нього істотно підвищувались. Таким чином, з одного боку, податкові надходження не створювали очікуваного впливу на розмір хлібних запасів держави, а з другого — практичні справи Уряду, які йшли врозріз з деклараціями щодо підтримки всього трудячого селянства, зменшували й так низький його авторитет на селі.

Улітку 1924 р. ринкові ціни почали швидко зростати завдяки форсуванню хлібозаготівель з боку держави. У серпні середня ціна пуда жита по Україні перевищила 1 крб, а на пшеницю дійшла до 1 крб 50 к. — 1 крб 80 к. Намагаючись стримати зростання цін, 1 вересня 1924 р. рішенням Української економічної ради для державних економічних організацій були запроваджені так звані лімітні ціни, тобто такі, вище за які вони не мали права сплачувати за хліб, який купували у селян. Вищі ціни вважалися «спекулятивними». Лімітні ціни визначалися центром і часто не враховували місцевих умов. Так, за лімітної ціни 1,18 крб за пуд пшениці ринкова ціна становила 1,86 крб. Восени 1924 р. на ринках Київщини жито коштувало 70 к. за пуд, а навесні ціна піднялася до 3 крб.

Своєрідним способом вилучення у селян зерна можна вважати зернові позики, які надавалися державним організаціям. Вони надавалися навесні, коли ціни на зерно були високими, і часто надавалися за цінами вищими, ніж ринкові, а повертати їх селяни були зобов'язані восени, коли ціни на хліб падали. Внаслідок такого коливання цін селяни змушені були продавати зерно у 6–7 разів більше, ніж вони брали в борг, тобто фактично селяни платили 600–700% від суми позики (в натуральному обрахуванні). Для порівняння: відсоток за куркульськими «лихварськими» позиками становив 300–400%.

Встановлення монополії на хлібному ринку дало змогу все ж таки значно знизити ціни як ринкові, так і заготівельні. У квітні — червні 1926 р. вони знизилися порівняно з листопадом — груднем 1925 р. на пшеницю — з 1 крб 2 к. до 1 крб 18 к. за пуд, на овес — з 62 к. до 60 к. Тоді як в усі попередні роки навесні ціни різко підвищувались. Ще більш різко впали заготівельні ціни. У 1926–1927 рр. розрив між цінами державних заготівельних організацій в приватному секторі становив 55%, у 1927–1928 рр. — уже 75%. Ціни на зерно навіть перестали покривати затрати на його виробництво.

Для селян питання цін на хліб було принциповим, вирощування зерна становило для них сенс землеробства. З 1924 р. ціни на нього встановлювала держава. Лімітована ціна вста-

новлювалась як для державних, так і кооперативних організацій. Розрив між ринковими та лімітованими цінами постійно зростав, і в 1928–1929 рр. вони зросли в 4 рази. Одночасно зростала диспропорція цін на промтовари та зерно. Ціна плуга була еквівалентною вартості 24 пудів пшениці, тим часом як у 1913 р. — 6 пудів. Ця диспропорція отримала влучну назву «цінові ножиці». У результаті держава отримала значні додаткові кошти, які постійно зростали. У 1924 р., купуючи промислові товари, селяни переплатили близько 50 млн крб. Загалом завдяки цим «ножицям» селянство щорічно переплачувало суму, яка дорівнювала майже половині його платоспроможного попиту.

Селяни не хотіли продавати зерно за державною ціною і вимагали її підвищення. Планові заготівлі зерна різко скорочувалися, навіть його експорт зменшився з 3 млн т до 344 тис. т, а позапланові заготівлі були фактично заборонені. Так, у 1923–1924 рр. в Україні працювало 14 державних хлібозаготівельників, у 1925–1926 рр. — усього 4 (Укрмут, Росторг, Хлібопродукт, Держбанк). У 1927 р. було створено нову державну хлібозаготівельну організацію, яка стала монополістом у цій справі, — Укрхліб.

В умовах ведення економіки взагалі та сільського господарства зокрема за принципово новими формами і методами виключного зна-

чення набувало питання організації та ведення сільськогосподарської науки. Інший характер господарювання на селі ставив нові завдання перед сільськогосподарською дослідною справою. Зміцнення радянської влади в Україні у 20-х роках XX ст. і деяка економічна стабілізація дали змогу їй приділити певну увагу проблемам науки взагалі та сільськогосподарській зокрема. Координаційним центром галузевої науки став створений у 1919 р. Сільськогосподарський науковий комітет України, на який було покладено завдання організації та ведення сільськогосподарської науково-дослідної справи, що відповідала б вимогам відбудовного періоду пореволюційного та повоєнного часу. З проголошенням Урядом курсу на реконструкцію сільського господарства країни виникла нагальна потреба в її сучасному науковому супроводі.

Після ліквідації Сільськогосподарського наукового комітету України 1 жовтня 1927 р. Науково-консультаційна рада завершила справу реорганізації наукового осередку НКЗС, зайнялася розв'язанням проблем української сільськогосподарської науки в роки докорінних соціально-економічних змін — індустріалізації, колективізації, а також істотних подій в науковій сфері взагалі та аграрній науці зокрема, пов'язаних з її інститутизацією.

Висновки

Отже, економічна політика Уряду в Україні в роки НЕПу мала своїм головним завданням упровадження в господарську практику ідеї усунування засобів виробництва. Чим і пояснюється часткове відродження ринкових відносин, які жорстко контролювалися й обмежувалися органами державної влади. За позитивних для економіки починань обмежувалася приватна ініціатива та проголошувалася пріоритет задоволення соціальних потреб

робітників, що призводило до пошуку способів прихованого пограбування селян, а коли ідеологічне підґрунтя для зрівняння всіх селян було готове, то НЕП згорнули в адміністративний спосіб. Основним напрямом діяльності науково-організаційних осередків у ці роки було спрямування науково-дослідної роботи на виконання завдань реконструкції та функціонування сільського господарства на колективних засадах.

Бібліографія

1. Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». — К.: Рідний край, 1999. — 92 с.

2. Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу/Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Інститут історії України НАН України. — Вид. 3-тє, доп. — Дрогобич: Відродження, 2008. — 273 с.

3. Андрощук О.В., Баран В.К., Веселова О.М., Ганжа О.І., Герасимова Г.П. Історія українського селянства: нариси в 2 т./НАН України; Інститут історії України/В.А. Смолій (відп. ред.). — К.: Наук. думка, 2006. — 652 с.

4. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927)/НАН України; Інститут історії України. — К., 2000. — 208 с.